

STAROVĚRECTVÍ JAKO HISTORICKÝ FENOMÉN I SOUČASNÁ SKUTEČNOST

Zdeňka Trösterová

Pokud patříme ke generaci, která studovala rusistiku v rozmezí 50.-80. let, pak přes všechnu snahu našich mnohdy velmi dobrých vysokoškolských učitelů máme četné lakuny především v oblasti historie Ruska, a to zvláště pokud jde o jevy spjaté s dějinami pravoslavlí, ale i dalších směrů a proudů, které se na duchovním životě Ruska podílely a podílejí, at' již v náboženském smyslu nesly pečet' ortodoxie či hereze.

Jedním z těchto proudů byl dodnes nevyschlý pramen starověrectví, o jehož existenci bychom zřejmě nebyli poučeni vůbec, nebýt významné postavy protopopa Avvakuma, kterého není možné při studiu rusistiky obejít a jehož životní osudy by byly bez základních poznatků o starověrectví zcela nepochopitelné. Na jeho přiblížení české čtenářské veřejnosti má nepopíratelnou zásluhu Bohuslav I l e k , který pro odeonské vydání z r. 1975 (odpovědná redaktorka D. Hodrová) přeložil a připravil *Život protopopa Avvakuma jím samým sepsaný a jiná jeho díla* a publikaci, která byla i závažným počinem translatologickým, opatřil rozsáhlou předmluvou "Pokora a vzdor protopopa Avvakuma". Na tuto knihu je tedy možné odkázat ty, které zajímá přímo postava Avvakumova - ale co když se chceme dozvědět něco bližšího o starověrectví vůbec a nejen o jeho historické perspektivě, sahající svými kořeny do XVII. století?

Mnozí z nás rusistů narazili např. při svých moskevských jazykových pobytech na poněkud tajemný fakt existence starověreckých komunit při rogožském a preobraženském hřbitově, na termíny "popovci" a "bezpopovci", na málo konkrétní zprávy o velkém pronásledování, kterému byli starověrci, v jiné terminologii staroobrjadci vystaveni za stalinské éry, ale i mnohem dříve, především za Petra I.

Náš příspěvek chce proto přinést alespoň několik údajů z historie, ale i současnosti tohoto pro nás dost záhadného hnutí.

Postihnout komplex historických příčin jeho vzniku na ploše nepříliš rozměrného článku není snadné. Souvisí s politickou situací Ruska v XVII., ale hlouběji již v XVI. st., s jeho ambicemi stát se impériem, jehož hlavní město

Moskva by právem neslo přívlastek "třetí Řím", když "druhý Řím", Konstantinopol, vžitým slovanským názvem Cařihrad, od r. 1453 byl v rukou nevěřících a byzantské impérium se rozpadlo. Pro to, aby Moskva toto z jejího pohledu historické poslání (které se však objektivně vzato stejně nikdy bezesbýtku nerealizovalo) mohla naplnit, potřebovala se vypořádat s nepříznivými předpoklady, které ji vinou předchozího historického vývoje v jejích ambicích brzdily. Patřily k nim neexistence inteligence jako společenské vrstvy, neexistence středního a vysokého školství i poměrně malá autorita ruské církve v teoreticko-teologických otázkách. Že to nebylo jednoduché ani z hlediska státní politiky, ani pokud jde o osudy jednotlivců, třeba geniálních, kteří se do soukolí této politiky dostali, jsme se pokusili ukázat na jiném místě.¹ Pokusy o důsledné provedení opravy církevních knih a sjednocení náboženských textů nebyly v Rusku ničím novým, realizovaly se v několika vlnách počínaje snahami metropolitů Kypriana již v XV. st. Nejvýraznější postavou těchto snah v přednikoniánském období byl mnich Maxim, řečený Grek (byl skutečně řeckého původu), který byl za své překladatelské úsilí odměněn mnoha lety žaláře a nemožností vrátit se do klášterů hory Athos, odkud do Ruska přišel s těmi nejlepšími úmysly.

Poměry v Rusku byly vždycky složité. Nevzdělanost, bída, alkoholismus v nižších vrstvách, včetně řadového pravoslavného kléru, korupce a pletichy ve vrstvách vyšších, včetně carského dvora, vyvolávaly u mravně nezkažených nejen odpor, ale i snahy o nápravu. Nezapomeňme, že Rusko druhé poloviny XVII. st. mělo za sebou během předchozích sta let vládu Ivana Hrozného (s úspěchy centralizační politiky, ale i tzv. opričninou a potoky krve), fakt vymření Rurikovců a epochu bojů o ruský trůn, včetně obsazení Moskvy Poláky, vojenskou porážku Švédskem - ale z druhé strany nastupovaly nově se stabilizující poměry za cara Alexeje Michajloviče, který usedl na trůn v r. 1645. Právě okolo jeho zpovědníka se utvořila skupina horlitelů pravé zbožnosti, která si vytkla za cíl mravní obrodu a do níž paradoxně patřili pozdější vzájemní protivníci: Nikon, archimandrita Novospasského kláštera v Moskvě, až později patriarcha, který prosadil církevní reformy, a Avvakum, vesnický pop, pak protopop, rovněž až později fanatický obhájce starověrectví, který r. 1682 skončil svůj život na hranici.

Nikonovy reformy v pravoslavných obřadech i nová vlna oprav církevních knih byly vyvolány složitým komplexem příčin politických, teologicky dogmatických i šfeji kulturně historických, svou úlohu jistě sehrály i osobní ambice patriarchy Nikona, zprvu ve svém snažení carem všemožně podporovaného. Až

¹ Viz Trösterová, Z.: Filologická, náboženskoideová a politická rizika opravy církevních knih v Moskevské Rusi, Opera Slavica IV, 1994, 2, s. 1-10.

později, když se Nikon pokusil nadřadit moc pravoslavného patriarchy moci carské, upadl sám v nemilost a byl poslán do vyhnanství, ale jeho církevní reformy odvolány nebyly a oficiální ruské pravoslaví je přijalo jako závazné pro všechny věřící.

Jen při povrchním pohledu šlo o dosti zanedbatelné novinky, např. způsob křížování se, v němž ovšem dva nebo tři prsty byly tehdy spojovány s hlubokou symbolikou, se spory, které v křesťanské církvi trvaly po staletí a dávaly vznik četným herezím, at' již šlo o spory trinitární, týkající se Nejsvětější Trojice, nebo spory o božskou nebo lidskou podstatu Krista atd.

Nikon se při zavádění svých reforem opíral o autoritu východních patriarchů, ale po osmileté roztržce s carem právě přítomnost dvou východních patriarchů na církevním sněmu v Moskvě v letech 1666-1667 "posvětila" rozhodnutí zbavit jej patriarchátu. Tentýž sněm však schválil jeho opravy církevních obřadů a knih, zdůraznil nutnost udržet jednotu oficiální církve a podpořit její autoritu a všechny, kteří se nechtěli tomuto rozhodnutí podříditi, dal do klatby. Tímto aktem vlastně začaly dějiny starověrectví jako svébytné odnože ruské pravoslavné církve, která tedy existuje již téměř tři a půl století.

Starověrectví tak, jak se postupně v historických podmínkách vyvinulo, představuje nejen odlišnost bohoslužebných obřadů (tj. nepřijetí Nikonových reforem) a přidržování se litery starší, přednikoniánské církevní literatury, ale i zcela odlišný přístup k životu, který je regulován obecně i v jednotlivostech přísnými a závaznými pravidly.

Dnes je ovšem obtížné soubor těchto pravidel vyjmenovat, protože starověrecké komunity, které v důsledku pronásledování žily většinou na odlehlých místech Ruska nebo odcházely do zahraničí, si i v důsledku své izolovanosti a často pod vlivem silných jedinců tvořily další a další příkazy a zákazy, rozštěpily se na množství skupin a směrů, z nichž některé jsou obecně známé, jiné zcela zapomenuté. Největší "rozkol v rozkolu" představovalo rozdělení na popovce a bezpopovce, tj. komunity bez kněží a tedy také bez církevních svátostí. Nebylo-li totiž možné vysvětit kněze bez obřadu vložení rukou ("rukopoloženija"), který mohl uskutečnit pouze biskup, určitá část starověrců byla nekompromisní a rozhodla se obejít se bez kněží (popů, odtud název bezpopovci) vůbec.² K ideovému zformování bezpopovců došlo v devadesátých letech XVII. st.

² Ostatně i naši husité měli se svěcením kněží velké problémy a je např. známo, že první husitští kněží byli vysvěceni na hradě Lipnici za dramatických okolností, když Čeněk z Varemberka unesl z blízkého Německého Brodu biskupa a pod pohrůžkou násilí jej přinutil husitské kněze vysvětit. Problémy však trvaly i nadále, proto husitští vyslanci podnikli za tímto účelem (neúspěšnou) cestu k byzantskému patriarchovi do Cařihradu.

V oficiální státní terminologii byli starověrci označováni téměř až do konce XVIII. st. jako raskolníci (tedy ti, kteří způsobili roztržku, i když ve skutečnosti oni se drželi starých pořádků), teprve od roku 1790 se začalo užívat označení staroobrjadci, které svou vnitřní formou zdůrazňuje rozdíl v obřadech, nikoli však ve věře jako takové, protože když odezněla doba největšího pronásledování ze strany oficiální církve, začalo se na ně pohlížet jako na "pravoslavné starého obřadu". Od počátku XX. st. jsou zřetelné snahy o sblížení těchto dvou větví ruského pravoslaví, všeruský církevní sněm z r. 1917 zrušil klatby, ale protože byl sám organizován ve složitých společenských a politických poměrech (byl svolán vlastně světskou mocí, a proto se pochybovalo o jeho kanoničnosti), v praxi se mnoho nezměnilo. V r. 1929 z rozhodnutí Synodu ruské pravoslavné církve se staré bohoslužebné knihy, vytištěné za prvních pěti patriarchů před Nikonem, začaly znovu hodnotit jako ortodoxní pravoslavné. Živelný proces sblížování pokračuje především v druhé polovině našeho století, stanovisko oficiální církve je dnes takové, že spory o obřady jsou druhořadé a neměly by být nadále rozvířovány. Dojde-li však v budoucnu opravdu ke znovusplynutí obou větví pravoslaví, je velmi problematické. Dnes jsou to většinou starověrci, kteří se drží své podoby víry a nemají větší zájem o spolupráci.

Se starověrectvím souvisí i řada zvláštností ve zvycích a způsobu života. Uved'me některé z nich s vědomím, že v různých starověreckých komunitách mohly a mohou být různé a pro naše účely není ani nutné je přesně lokalizovat v čase a prostoru.

V literatuře se uvádí, že např. na zahradách a polích starověrců se nepěstovaly brambory, není to plodina ani biblická, ani pěstovaná v přednikoniánském Rusku. Někteří starověrci nejedli maso, zde ovšem záleželo i na tom, jaké bylo jejich postavení v komunitě, zda patřili k okruhu obyčejných věřících nebo těch, kteří vykonávali některé kultovní obřady - ti pak museli dodržovat i další přísnější pravidla, jako např. nenavštěvovat "nečistá" místa, ať už šlo o hřbitov či lázeň (banju). Starověrci s sebou vždy měli svou misku na jídlo a lžici, protože by nejedli z nádob lidí jiné víry. Měli řadu předpisů týkajících se tělesné čistoty. V životě některých skupin významné místo hrála svěcená voda (to je do jisté míry spojovalo s pravoslavnými). Starověrci pokud možno nekomunikovali s jinověřícími, ženili a vdávaly se mezi sebou. Pokud někdo z nich tento příkaz nedodržel (což se stávalo zřídka, dokonce i tehdy, když už šlo o novou dobu a vystěhovalce do jiných zemí), sám sebe jakoby exkomunikoval a ostatní se ho stranili. Jeho rodiče museli činit pokání za to, že své dítě špatně vychovali, tak, že na prahu kostela museli padat na zem před každým příchozím a prosit o odpuštění. Tento zvyk se udržoval např. u starověrců vystěhovaných do Ameriky ještě v našem století, až do čtyřicátých let.

Mnoho předpisů se vztahovalo k způsobu oblékání, k účesu. Dále samozřejmě k uzlovým životní momentům, jako je narození, svatba, úmrtí.

Tak např. u popovců se novorozeně hned křtilo, ale v některých jiných starověreckých skupinách převládl názor, že pokřtěný má zpřerhat všechny svazky se světem Antikrista. Proto se křest uděloval až před smrtí a dokonce, zůstal-li pokřtěný naživu, musel se vzdálit společnosti a žít jako poustevník. Pokud takový člověk zůstal přesto v rodině, jedl odděleně, přísněji zachovával posty, žil v izolaci. - Každý křtěný musel být ponořen do čisté vody (ve stejné vodě se tedy nemohlo křtít víc lidí). Na severu se až donedávna křtilo přímo v řekách, ale psychologický vliv obřadu byl tak silný, že lidé ani necítili ledovost vody (jsou známa vyjádření, že Bůh dává teplejší vodu). Pokřtěný se osm dní nesměl mýt a převlékat. Praktické potíže vyvolávalo ustanovení o duchovním přibuzenství kmotrů se křtěnými, které se pak promítalo i do zákazu vybírat z přibuzných ženicha nebo nevěstu. Při celkem malých možnostech, které pro výběr životních partnerů v starověreckých komunitách byly, se v některých vesnicích věc praktikovala tak, že jeden člověk byl kmotrem všech dětí, aby se nekomplikovaly přibuzenské vztahy. V těch skupinách, kde se křtilo až v nebezpečí smrti, např. nepokřtěná matka nesměla kojit dítě, které bylo pokřtěno, ale zůstalo naživu.

Svatby jako takové se nekonaly u bezpopovců, celý ceremoniál se omezil na rozplétání copu, po němž se žena už pokládala za vdanou. Existoval rovněž zvyk, že děvčata chodila do vzdálených vesnic na delší dobu "na návštěvu", aby si tam vybrala ženicha. Někdy se dívky vracely domů s ženichem, někdy "s outězkem", to však nebylo příčinou k odsouzení takové ženy. Tyto ženy se však pokládaly za "děvuški" až do smrti a dokonce i při pohřebních obřadech. Praktikoval se i únos nevěst. Když si pak mladí po nějakém čase přijeli k rodičům pro odpuštění, stávalo se, že před nimi klečeli celé hodiny, než se jim odpuštění dostalo. Svatbu často nahrazovalo rodičovské požehnání.

Zvláštní rituál se vztahoval i na úmrtí člověka. Starověrci pokládali za těžký hřích zpovídat se u pravoslavného popa, proto existovaly jiné způsoby zpovědi. Jejich víra rovněž zakazovala vykonávat nad zemřelým pravoslavné církevní obřady. Proto v době pronásledování své zeměle pohřbívali často tajně, když předtím tři dny nad nimi četli modlitby. Rakev se dělaly z jednoho kusu dřeva a byly přichystány dávno před smrtí, skladovaly se většinou na půdě. Dodržoval se zvyk, že rakev na hřbitov nesli ti, kteří se nejméně šest týdnů zdrželi intimního styku. V některých komunitách zase v zimě v létě vozili rakev na saních, které pak nechali na hřbitově obrácené vzhůru nohama nebo přivázané k bříze, aby se nebožtík nemohl vrátit. Ze stejného důvodu rovněž pohazovali cestou na hřbitov jedlové větve. Starověrci měli své vlastní hřbitovy. Po pohřbu se konala pohřební hostina - pominki, které se opakovaly třetí,

devátý, čtyřicátý den a v den ročního výročí. Z jídel se nepodávaly brambory a čaj. Sám obřad jídla měl přísná pravidla: jedlo se dřevěnými lžicemi, ne vidličkou a nožem, četlo se ze Žaltáře, po jídle se rozdávaly peníze. Při čtyřicetidenních "pominkach" se kromě peněz dávala i výslužka: mužům ručníky, ženám šátky, všem po lžici.

Zatímco pravoslavní chodí na hřbitovy o velikonocích, starověrci vzpomínají mrtvých v den, kterému se říká "radunica"³ a na svátek sv. trojice, od konce XIX. st. na tzv. "semik", což je svátek pohanského původu spojovaný s kultem zemřelých, který se slaví sedmý týden po velikonocích.⁴

Tolik tedy k některým zvláštnostem spojeným se způsobem života, zvyky a náboženskými rituály, přičemž je ovšem třeba znovu zdůraznit, že jednotlivé skupiny starověrců (např. "časovennyje", "fedosejevci", "někrasovci", "pomorci" atd.) se od sebe velmi liší. Zatím jsme věnovali pozornost především tomu, co Rusové označují jako "byt" = způsob života, dále bychom si chtěli všimnout spíše duchovní stránky starověrectví, jeho vztahu ke knihám a národní kultuře vůbec, jeho filozofie, některých klíčových momentů z jeho dějin, jeho rozšíření na území Ruska i ve světě, neboť nejde jen o historický fenomén, ale i současnou skutečnost.

* * *

Starověrectví bylo zprvu oficiálními místy zavrhováno, jako by ani nestálo za historickou analýzu, ale postupně upoutávalo stále větší zájem badatelů.

Mezi průkopníky zkoumání starověrectví patřil A. Žuravlev, který vydal již v r. 1790 v Sankt-Peterburgu "Istoričeskoje izvestije o raskolnikach", ale předpoklady pro opravdu vědecké zkoumání vytvořilo až XIX. st., když r. 1850 byl do duchovní akademie v Kazani převezen archiv a knihovna ze Soloveckého kláštera a tzv. Nilovy poustevny a sběratel A. Chludov shromáždil významnou sbírku starých rukopisných knih, z nichž většina byla starověrecká (Chludovskaja biblioteka). V r. 1855 vyšla kniha významného představitele ruské pravoslavní církve otce Makarije "Istorija ruskogo raskola". R. 1858 se o problematiku starověrectví začal zajímat sám car Alexandr II. Nový postoj k této problematice zaujal profesor kazaňské duchovní akademie A. P. Ščapov,

³ Velký rusko-český slovník uvádí, že jde o zvyk vzpomínání zemřelých na hrobech první neděli po velikonocích. U Dal'a jsme toto heslo nenašli.

⁴ V příslovích vystupuje jako pendant k masopustu. Viz Dal', V.: Tolkovjyj slovar' živogo velikoruskogo jazyka. Moskva 1956, heslo "masljana": Masljanica semikova plemjannica. Zval-pozyval čestnoj semik širokuju masljanicu k sebe poguljat'. Semik da masljana plakalis' na napraslinu.

kteřý rozkol začal interpretovat ani ne tak jako záležitost čistě církevní a dogmatickou, ale historickou a sociální: jako opozici nižšího duchovenstva proti Nikonovi a později také jako opozici proti Petrovým snahám udělat z Ruska evropský stát. Zajímavý je názor, že rozkol jako takový nebyl ruskému státu nebezpečný a naopak měl i své kladné stránky - starověrci, kteří před pronásledováním utíkali na periferii říše, tak vlastně šířili ruštinu a ruský způsob života do oblastí osídlených jinojazyčným obyvatelstvem.⁵

Zvláště zpočátku však byli starověrci nejen oficiální pravoslavnou církví, ale i světskou mocí krutě pronásledováni. Prvním nejznámějším střediskem odporu proti Nikonovým reformám byl Solovecký klášter, jehož mnichové neuznali pravověrnost opravených mešních knih, které byly na Solovki poslány stejně jako do dalších církevních středisek Ruska. Když se jako neúčinné ukázaly snahy o vyjednávání, bylo kláštera dobyto 22. ledna 1676, archimandrita Nikanor byl popraven, další vzbouřenci, kteří nezahynuli v boji při obraně kláštera, posláni do vyhnanství do Kolského a Pustozerského ostrogu (ostrogy byly hrazené osady, opevněné stanice pro odpykávání trestu). Mezi lidem se šířily zvěsti o soloveckých mučednících (stradal'cy soloveckije), které přispívaly k rozšíření rozkolu v Pomoří. V Pomoří pak také koncem XVII. st. vzniklo nejznámější starověrecké centrum, tzv. Vygoreckaja obitel' (klášter).

Carským nařízením z r. 1685 se pro starověrce stanovila řada velmi přísných trestů: popravy, upálení, vyhnanství, exekuce majetku (bylo přímo nařízeno majetek prodat a peníze poslat do Moskvy). Dále bylo přísně zakázáno poskytovat starověrcům pomoc a přístřeší: za přestoupení tohoto zákazu hrozily pokuty, bití knutou a ve zvlášť závažných případech rovněž vyhnanství.

Za Petra I. platili starověrci dvojnásobné daně, mimo jiné i za dovození nosit plnovous, museli nosit zvláštní oblečení, na němž měli měděný znak s nápisem "Boroda - lišnjaja tjagota, s borody pošlina vzjata". Nesměli si stavět poustevny a kláštery, za propagaci starověrectví byl trest smrti nebo nucené práce. Kateřina II. zaujala sice k starověrcům mírnější postoj, ale za Jelizavety Petrovny došlo opět k zprísnění. V úřednickém systému, který v tehdejšímu Rusku vládl, se starověrci často byli nuceni vykupovat úplatky, a tak byli někdy pro nesvědomitě úředníky i vítaným zdrojem příjmů. Jestliže se ve starší době starověrci aktivně účastnili lidových hnutí, např. povstání Pugačeva, později zaujímal jen pasivní odpor. Jako kuriozní se jeví jejich prosba o ochranu, s níž se r. 1862 obrátili na Napoleona III.

⁵ Např. v XVIII. st. došlo k usídlení starověrců v jižní části západní Sibíře v předhoří a horách Altaje, starověrecké skupiny žijí v Zabajkálí, velké komunity vznikly v permském kraji atd. Nejvíce se však starověrci od počátku usídlovali v severním Pomoří.

V dějinách starověrectví zvláštní epizodu představují sebeupálení, ale také sebevraždy utopením, smrt hladem, sebezaháním, sebezazdění a jiné způsoby smrti. Nejrozšířenější však bylo sebeupálení. Od případu, kdy se skupina asi 70 starověrců raději zavřela v domě a upálila, než aby se vydala do rukou pronásledovatelů, se tento způsob smrti začal pokládat za smrt mučednickou a šířit se, až dosáhl hrozivě masových rozměrů. V literatuře se uvádí, že do r. 1690 dobrovolně odešlo sebeupálením (ruský termín *samosožženije*, ale také *gar*) z tohoto světa na dvacet tisíc lidí. Hnutí se šířilo zvláště po 7. dubnu 1685, kdy byl vydán carský "ukaz" proti starověrcům. V extrémní podobě se razilo i heslo "spálit celé Rusko", je znám případ, kdy se upálilo 2.700 lidí najednou.

Sebeupálení mělo svůj doprovodný rituál. Většinou šlo o rolníky, kteří opustili své domy, dobytek a pole, i s rodinami se shromáždili na odlehlejších místech, nejčastěji v lesích, tam postavili dočasný příbytek, v němž shromáždili velké množství hořlavého materiálu (smola, březová kůra, sláma, popel, i střešný prach). Takto připraveni se podrobili obřadu "postriga v monachi", tj. stali se mnichy, a čekali na své pronásledovatele, které se snažili vyprovokovat, aby proti nim zasáhli. Když se tak stalo, starověrci svůj dočasný příbytek podpálili a uhořeli v něm. Většinou však předtím předávali pronásledovatelům písemné dokumenty, v jejich terminologii "skazki", v nichž se obraceli k carovi s prosbou zastavit pronásledování a dát "ukaz" s panovníkovou pečeti, který by je chránil před zlovůli carských úředníků a zlepšil jejich ekonomické postavení.

Sami starověrci si byli vědomi, že jejich počínání je v rozporu s biblí, takže ti, kteří se k sebeupálení rozhodli, se snažili připravit okolnosti tak, aby jim nic jiného nezbylo, neboť v tomto světě, ovládnutém Antikristem, to byl podle nich jediný způsob uniknout záhubě duše. Souviselo to s eschatologickými náladami, jež se mezi starověrci velmi šířily, s vírou, že "křest ohněm" je účinnější než křest vodou, a apokalyptickým chápáním světa, v souladu s nímž Bůh poprvé zničil svět vodou, ale na konci světa jej zničí ohněm. - Ne všichni starověrci však s tímto postojem souhlasili, dochovaly se i jejich traktáty proti sebeupálení, např. už z r. 1691, ovšem smrt v ohni se praktikovala ještě v XVIII. st. Poměrně nejstarověrci si byli vědomi toho, že tento extrémismus proti nim jen popuzuje světskou vládu a konečnou a normální lidi, kteří přes všechny složitosti života nechápali a nepřijímali tento sebevražedný program.

Historicky nejznámější ze všech případů sebeupálení jsou tzv. "Paleostrovské gari", pro něž bylo záměrně vybráno místo navazující na tradici soloveckého kláštera. Byl jím starobylý klášter na ostrově v Oněžském jezeru, k hromadnému sebeupálení tam došlo dva roky po sobě, v letech 1687 a 1688. Organizátory byli lidé vyšší ze soloveckého kláštera, události v paleostrovském klášteře byly záměrně interpretovány jako obdoba Solovek, tedy nikoli jako sebevražda, ale mučednická smrt, vyvolaná požárem od převrhnutých svíček při

střelbě oblehatelů. V tomto klášteře starověrci shromáždili nejen velké zásoby potravin, zbraní a střeliva, ale také množství posvátných předmětů: knih, ikon a bohoslužebného náčiní.

Všimněme si, že mezi posvátnými předměty první místo zaujmají knihy, a věnujme pozornost vztahu starověrců ke knihám a psanému slovu vůbec.

Úcta k písmu a knize byla vlastní již židovskému národu a dále křesťanům od prvních dob jejich existence. V Rusku, kterému se právě jen prostřednictvím knih (po přijetí křesťanství) dostalo možnosti seznámit se s kulturou antiky a raného středověku, byl vztah ke knihám vždycky specifický. Funkci slabikáře po staletí plnil žaltář, knihy jsou známé jako jedna z položek válečné kořisti knížete Svjatoslava za jeho tažení proti balkánským Slovanům, právě v Rusku našla později (od XV. st.) živnou půdu myšlenka "opravy církevních knih", jejímž původním záměrem bylo sblížit nové překlady se starobylými texty, které podle Evtimije Trnovského byly oněmi "liliemi mezi trnům", jež je třeba mít v největší úctě, uchovávat a napodobovat.

Tyto obecné tendence našly živnou půdu v starověreckém prostředí, v němž psané slovo od počátku hrálo velkou roli. Sám protopop Avvakum nejen kázal a sepsal svou autobiografii (poznamenejme, že vydávání jeho děl bylo po 200 let zakázáno), ale v době svých vyhnanství, kdy neměl možnost bezprostředního kontaktu se stejnověrci i protivníky, napsal řadu dopisů, čelobitných apod., v nichž vykládal své názory, posiloval bratry a sestry ve víře nebo se snažil přesvědčit cara a představitele církve o své pravdě.⁶

Literatura těchto žánrů je pak vlastní celému starověreckému hnutí, pro něž jsou typické především polemické spisy a obhajoby. Snad i proto byli ze starších autorů mezi starověrci nejpoblázněnější Iosif Volockij a Maxim Grek. Vznikala však i díla nová. V odborné literatuře se mluví o starověrecké umělecké publicistice. Z pozdějšího období je nejvýznamnější tzv. vygovská literární škola, jejíž největší rozkvět spadá do první poloviny XVIII. st. Z ní pochází celý cyklus děl, z nichž jsou nejznámější "Vinograd Rossijskij", "Istorija o otcach i stradal'ch soloveckich" Semena Denisova a "Istorija vygovskoj pustyni" Ivana Filippova. Tyto spisy jsou nejen pramenem poznání popisovaných událostí, ale také zdrojem poučení o starověreckém světovém názoru. Ostatně starověrecká literatura existuje a nově vzniká dodnes. Má jednak podobu "lidového čtení" ve starověreckých kalendářích, vydávaných např. v Rize a Vilniusu, jednak v poslední době (od r. 1980) v Austrálii vydávaného

⁶ Některá z těchto jeho děl jsou zahrnuta do publikace Памятники литературы Древней Руси, XVII век, Книга Первая, под ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева, Москва 1988, s. 523-579. Tamtéž jsou otiskány i dopisy bojaryně Morozovové a Urusovové (dalších velkých postav rozkolu) Avvakumovi a jeho rodině.

časopisu *Cerkov'*, určeného starověrcům v diaspoře, ale i v současném Rusku žijí spisovatelé-starověrci, pišící traktáty i zachycující historii svých starověreckých komunit (např. Ananij Kleonovič Kilin z Bělorečenska).

Pokud jde o znalost čtení a psaní, patřili starověrci v minulých stoletích k nejgramotnějším mezi ruským lidem. Byli to právě oni, kdo shromáždili a pro budoucnost zachovali ohromné množství knih. Znalosti starověrců neformovaly školy, učili se v rodinách tradičně podle žaltáře, vybraný okruh uznávané literatury formoval a upevňoval jejich názory.

Avšak ani v tomto prostředí nebyla gramotnost samozřejmostí. Z XVIII. st. se zachovaly památky, vízící se k nejvýznamnějšímu centru bezpopovců - Vygu. Sláva tohoto kláštera přitahovala nespočetné množství poutníků, z nichž mnozí přinášeli peněžité dary, a klášterní komplex byl podporován i odjinud. Podobně jako kdysi Solovki, i Vyg vedl své hospodářství. Kromě mnichů k němu tedy patřilo i velké množství světských pracovníků (tzv. trudníků), jejichž práva a povinnosti byly přesně stanoveny klášterním řádem. Tito lidé museli namáhavě fyzicky pracovat, lenost se pokládala za těžký hřích, a co je zajímavé, bylo jim přísně zakázáno samostatně se učit čtení a psaní. Jako oficiální motivace tohoto zákazu se uváděla okolnost, že učení po večerech a nocích by je vysilovalo, málo by si odpočinuli a klesal by jejich pracovní výkon. Výjimečně však někteří z nich dostávali od představených povolení učit se o nedělích a svátcích, když splnili ostatní církevní povinnosti. Zákazy tohoto druhu svědčí o tom, že snaha naučit se číst mezi touto sociální skupinou byla dost silná, zřejmě proto, že čtení otevíralo cestu dostat se mezi vyšší sociální skupiny a možnost sám v knihách hledat odpověď na mnohé znepokojující otázky a problémy.

Zvláštní kapitolu v historii starověrectví představuje jejich vlastní vydávání knih, at' už si pod ním představíme rukopisné opisování knih nebo pořizování tištěných exemplářů. Obojí bylo vyvoláno potřebou starověreckých komunit i jednotlivců vlastnit knihy, jež by odpovídaly textům přednikoniánského období. Jak známo, církev staré knihy záměrně vyřadila z oběhu, nahrazovala je novými, opravenými vydáními, starověrci však pro své účely potřebovali právě staré znění. Proto hlavně v druhé polovině XVIII. a prvních dvou desetiletích XIX. st. vznikaly starověrecké tiskárny, v nichž se tiskly bohoslužebné knihy, ale i sami tiskaři sestavovali různé sborníky ze starších předloh tištěných i rukopisných. Koncem XVIII. st. již existovaly státem povolené starověrecké tiskárny, ale tisklo se i tajně a objednávky na vytištění knih se zadávaly i tiskárnám uniátských klášterů, např. ve Vilnu (Vilnius), Grodu a Varšavě.

Jako předloha sloužily především liturgické knihy vzniklé za patriarchy Iosifa, posledního patriarchy před Nikonem, ale např. i katechismus Lavrentije

Zizanije, kniha, která vyšla v přednikoniánském období jen jednou (1627), dále např. sborník *Margarit a Služby, život a zázraky Nikolaje Divorvorce*. Tiskly se však i knihy, které neměly staré předlohy, např. vyprávění o ikoně Tichvinské Bohorodičky,⁷ protože tato ikona sloužila jako jeden z důkazů starobylosti křížování se dvěma prsty. Věřilo se, že jde o starobylou ikonu Bohorodičky, namalovanou podle legendy samotným apoštolem Lukášem. Vydávaly se i traktáty o konci světa, o Antikristovi, klasikové církevní literatury jako Jan Zlatoústý atd. Staré rukopisné i nově vydávané tištěné knihy se pak staly základem bohatých starověreckých knihoven, které existovaly při kostelech nebo byly soukromé. Právě tento knižní fond je dnes velmi ceněn. V starověreckých centrech se rozvíjelo i umění. V již připomenutém Vygu existovaly při klášteřích umělecké dílny: v jednéch se malovaly ikony, v druhých odlévaly měděné kříže, velmi významné bylo umění knižní vazby a miniatury, pro starověrce se vyráběly zvláštní kožené růžence. Starověrecké umění bylo svébytné. Již sám duchovní otec starověrectví protopop Avvakum v traktátu *O malování ikon* varoval před novotami, samozřejmě svým osobitým stylem: "Věc je vážná: malují obraz Spasitele Emmanuela s tvář odulou, ústa rudá, vlasy kučeravé, ruce a svaly tlusté, prsty hrubé, a zrovna tak na nohou tučná stehna, a celý je jako Němec zpodoben, tlustý a břichatý, jen šavle mu po boku chybí. ... A zatím Kristus, Bůh náš, má tělesnou schránku jemnou, jak nás učí bohoslovci. Přečti si v Margaritě výklad Zlatoústého..."⁸ Přesto, že tihlo ke starým vzorům, nebylo však starověrecké umění ustrnulé, rozvíjelo se především v kontaktu s uměním lidovým a zanechal o řadu významných památek, které jsou dodnes znalci ceněny a obdivovány.

Co říci závěrem? Jako vždy všichni pronásledovaní, i starověrci žili v rozptýlení, v diaspoře. A nejde jen o periferii Ruska, jak bylo připomenuto výše (viz. pozn. č. 1). Najdeme je na územích, která dříve nějakým způsobem patřila Rusku či k Rusku nebo jeho sousedům, jako je Ukrajina, Moldávie, Rumunsko, Bulharsko, Pobaltí, Polsko, ale také Mandžusko a dokonce Aljaška, dále Turecko, když připomínáme jen nejnámější místa jejich soustředění, kam se utíkali ve starší době. Novější doba pak jejich kroky vedla do Ameriky, ale i do Austrálie. Většinou se stěhovali ve skupinách, takže na novém místě

⁷ Tato ikona se nachází v Tichvinském klášteře (u Novgorodu). Věř se o ní, že zprvu byla v Cařihradě, ukrytá před ikonoborci, odtud však zázračně zmizela a objevila se r. 1383 rybářům na Ladožském jezeře, kteří jí v lesích vystavěli kapli. Ona se však sama přemístila do Tichvinu. Dáły se u ní četné zázraky - vyléčení nemocných i pomoc ruským vojskům v boji. Uvádí se, že při doteku je jedna ruka Bohorodičky teplá. Viz Полный православный богословский энциклопедический словарь, Москва 1992, II, с. 2163.

⁸ Citováno podle vydání *Život protopopa Avvakuma jím samým sepsaný a jiná jeho díla*, přel. B. Ilek, Praha 1975, s. 127, 128.

zakládali celé vesnice, které si dlouho udržovaly a mnohdy dodnes udržují nejen víru, ale i jazyk, zvyky a způsob života.⁹ Ovšem udržet si jazyk a způsob života na novém místě je zvláště v dnešní době, při povinné školní docházce a působení prostředků masové informace, obtížnější než udržet si víru. Proto se i starověrci, tak, jak se stíídají pokolení, přizpůsobují. Ostatně i v náboženských otázkách dochází k vývoji, např. americké starověrecké komunity bezpopovců (v Erie v Pensylvánii, v Oregonu a na Aljašce), ačkoli jsou od sebe značně vzdálené, nezávisle na sobě začaly zkoumat možnost vrátit se k té podobě církve, kterou představuje církev s kněžními a tedy i se všemi svátostmi.

Jaký bude celkový další vývoj starověrectví je těžké předvídat, o jednom nás však historická zkušenost poučuje: církve, které se rozdělily, již těžko nacházejí cestu k sjednocení. Nepůjde tedy zřejmě o "zrušení" starověrectví a jeho splynutí s pravoslávím, ale spíš o snahu najít společnou řeč při šíření křesťanských ideálů.

Literatura:

Энциклопедический словарь, под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского, т. XXVI, Санкт-Петербург 1899, статья Раскол, с. 284-303.

КАРТАШЕВ, А. В., Очерки по истории русской церкви, Москва 1991. Памятники литературы Древней Руси, XVII век, Книга Первая, под ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева, Москва 1988.

Полный православный богословский энциклопедический словарь, Репринтное издание, Москва 1992.

Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки, отв. редакторы Н. Н. Покровский и Р. Моррис, Новосибирск 1992.

Život protopora Avvakuma jím samým sepsaný a jiná jeho díla, přeložil B. Ilek, Praha 1975.

⁹ O návštěvě jedné takové vesnice (Rusko Selo v Bulharsku nedaleko Varny) píše K. Koževniková, *Zpětné zrcátko*, Praha 1977, s. 125-129 (kapitola Kněží tohoto času).